

США – КИТАЙ. ВІДНОСИНИ 1945-1990 рр.: СУЧАСНА РОСІЙСЬКА І УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ

У статті здійснено спробу аналізу напрямків та течій у сучасній російській та українській історіографії щодо формування та практичної реалізації зовнішньополітичних відносин США та Китаю у 1945-1990 рр.

Ключові слова: історіографія, Азійсько-Тихоокеанський регіон, стратегія, міжнародні відносини, дипломатія.

В статье осуществлена попытка анализа направлений и течений в современной русской и украинской историографии относительно формирования и практической реализации внешнеполитических взаимоотношений США и Китая в 1945-1990 гг.

Ключевые слова: историография, Азиатско-Тихоокеанский регион, стратегия, международные отношения, дипломатия.

In the article the author makes an attempt to analyze trends and tendencies in modern Russian and Ukrainian historiography towards the formation and realization the foreign policy relations between the USA and China in 1945-1990th.

Key words: historiography, the Asian-Pacific region, strategy, international relations, diplomacy.

Взаємовідносини між двома великими геополітично важливими державами – США та Китаєм – завжди були в центрі уваги науковців. Особливо актуальними вони стали в умовах біполярного світопорядку, де тривало антагоністичне протистояння двох суспільно-політичних систем – соціалізму та капіталізму.

Метою нашої роботи є з'ясування сучасних поглядів учених Росії та України на американсько-китайські відносини у 1945-1990 рр.

У зв'язку з цим ми ставимо наступні завдання:

– здійснити спробу аналізу напрямків та течій у сучасній російській та українській історіографії щодо формування та практичної реалізації зовнішньополітичних відносин США та Китаю у 1945-1990 рр.;

– визначити особливості змін зовнішньополітичних пріоритетів США та Китаю у 1970-1980-х рр.;

– простежити проблемні питання в сучасній російській та українській історіографії щодо зовнішньої політики США і Китаю у зазначений період.

Протягом більше як півстоліття військово-політична ситуація в Азійсько-Тихоокеанському регіоні відрізнялася надзвичайною напруженістю. Тут мали місце найбільш довготривалі та інтенсивні агресії і війни (США проти Північної Кореї і В'єтнаму, КНР проти В'єтнаму). Була сформована після Другої світової війни система

військово-політичних блоків і союзів при головуванні США, що призвела до низки регіональних конфліктів.

Вчений А. П. Бажанов [2] зазначає, що після нападу Японії на Сполучені Штати в 1941 р. американо-китайські відносини трансформувалися у військовий союз, направлений проти Японії. Вашингтон пов'язував з перемогою над Японією плани усунення із Китаю всіх суперників, у тому числі найбільшого – Великобританію. В реалізації своїх планів США поклалися на Чан Кайші, якого вважали «сильною особою».

І хоча у Вашингтоні не було єдиної думки при оцінці ситуації в Китаї, підтримка гомінданівського режиму як законного уряду представлялася там незаперечною. Однак ці плани в подальшому не збулися. Чан Кайші не зміг добитися консолідації нації. Його уряд у часи антияпонської війни «прославився» неефективністю, корупцією, репресіями проти прогресивних рухів, порушенням домовленостей про єдиний фронт з Комуністичною партією Китаю, готовністю укласти сепаратний мир, щоб врятувати режим від революції.

Після капітуляції Японії Гоміндан продовжував втрачати популярність і суспільну підтримку. Розв'язана в країні громадянська війна, незважаючи на значну американську підтримку, була програна. Утворення Китайської Народної Республіки у 1949 р. поклало кінець планам перетворення Китаю в американського сателіта. Під впливом

консервативних сил всередині США уряд Трумена став на позиції «стримування та ізоляції» КНР. Китайська політика Вашингтона вступила в третій період свого розвитку: КНР стала розглядатися головним чином як геополітична величина. Причому на першому етапі цього періоду, який розтягнувся до початку 1970-х рр., підхід до неї визначався виключно ідеологічними переконаннями, тобто належністю Китаю до світової системи соціалізму в контексті концепції Вашингтона «баланс сил».

Зокрема, С. В. Пронь [18], враховуючи різноманітність та політичну забарвленість літератури, появу нових джерельних матеріалів (наприклад, листування Й. Сталіна з Мао Цзедунем у 1949 році та секретні переговори Чжоу Еньлая з американцями), намагається проаналізувати складні відносини США з представниками Комуністичної партії Китаю і Гоміндану. Громадянська війна в Китаї 1946-1949 рр., у кінцевому рахунку, закінчилася перемогою «соціалістичного напрямку» (радянського) та проголошенням 1 жовтня 1949 р. Китайської Народної Республіки. Але подальший розвиток КНР та побудова «соціалізму з китайською специфікою» підштовхнула автора до висновку про «американський шлях» Китаю, звертаючи увагу, що післявоєнні зовнішньополітичні доктрини США щодо «двох Китаїв» – КНР і Тайваню займали особливе місце за президентства Річарда Ніксона і Білла Клінтона.

Такі дослідники як В. Лі [15] і Е. Н. Румянцев [16] звертають увагу на те, що Сполучені Штати не переставали підкреслювати першочергове значення АТР для своїх життєво важливих інтересів. Навіть «йдучи» із Азії на початку 1970-х рр. у відповідність із «доктриною Ніксона», США хоча і скоротили там свою військову присутність, тим не менше продовжували зберігати рушії економічного і політичного контролю.

При намаганні не допустити послаблення власних позицій американці завжди використовували будь-які методи, включаючи спроби внесення розколу і протиставлення одних країн іншим. Прикладом таких спроб була стратегія використання в 1970-1980 рр. «китайського фактору», тобто тенденції націоналізму і антирадянських настроїв, які були характерні для зовнішньої політики КНР у той час як противаги проти СРСР не тільки в регіональному, а й глобальному масштабі. В деякій мірі американці відчували зустрічну реакцію Китаю, причому ця реакція оберталася на елементи стратегічної взаємодії на міжнародній арені.

Аналізуючи витoki тибетської проблеми російський політолог М. В. Морозов [16] приходять висновку: «Фактично, саме прихід КПК до влади в Китаї можна вважати точкою неповернення в тибетсько-китайському конфлікті; якщо в уряді Далай-лами і була потенційна можливість досягти компромісу з Гомінданом і зберегти хоча б релігійну і культурну гегемонію (передавши адміністративне, економічне та зовнішньополітичне

управління центральному уряду в Нанкіні), то ні про який дійсний компроміс з ідеологізованою військово-політичною машиною китайського комунізму й мови бути не могло – рано чи пізно офіційна ідеологія неминуче поглинула б традиційні інститути влади, а разом з ними – і самобутню тибетську культуру й національну ідентичність». На думку ж вітчизняного науковця Р. Травіна [22] проблема Тибету є багатовимірною, з одного боку, вона полягає в проблемі збереження унікальної культури тибетського народу, а з другого – є інструментом зовнішнього тиску на КНР і вагомим фактором міжнародної політики. О. Каганець [12] і О. Коваль [14] простежили, що обережне розігрування США «тибетської карти», що засвідчує аналіз зовнішньополітичних американських стратегій щодо ТАР, де протягом 1960-х рр. ЦРУ приховано надавало фінансову підтримку тибетським сепаратистам (обсяг «допомоги» щорічно становив близько 1,7 млн доларів, з яких 180 тис. – особисто Далай-ламі XIV). В 70-ті рр. ХХ ст. курс на зближення з КНР започаткований адміністрацією Р. Ніксона, призвів до тимчасового призупинення таємних операцій американських спецслужб у Тибеті.

Окремим аспектом Б. Н. Занегін [11] дослідив суспільно-політичне становище у двох країнах і визначив, що патерналізм американських місіонерів сприяв свого часу формуванню комплексу переваг у підході до Китаю і китайців. Прорахунки американської політики в цій країні, в тому числі спроби нав'язати Китаю демократію американського зразка, «втрата Китаю», що асоціювалося з приходом до влади в Пекіні комуністів, гіркота військових поразок у Кореї і В'єтнамі додали почуття розчарування, недовіри та ворожості до Китаю з боку значних груп американського населення.

Нестійкий характер американо-китайського партнерства виявився предметом уваги з боку дослідника І. Д. Дудко [9], зважаючи на те, що після 1972 р. китайське населення, зіштовхуючись із зарозумілістю американців і їх зневажливим ставленням до китайських цінностей, відповідало на це неприяно до європейців взагалі і до американців особливо. Антиамериканські почуття стали домінувати в Китаї в результаті американського втручання в громадянський конфлікт і у війни на Корейському півострові та у В'єтнамі.

Засвоєні американцями форми мислення і поведінки, характерні для представників метрополії, і антиамериканізм, що закріпився у свідомості значної частини китайського населення, складають психологічний фон сучасних американо-китайських відносин.

Однак А. Д. Воскресенський [5] вважає, що навіть нормалізувавши в 1972 р. міждержавні відносини, Вашингтон зберіг ідеологічну нетерпимість і стратегічні цілі політики стосовно Китаю, які в кінцевому підсумку складаються в заміні соціального ладу і політичної системи в цій країні і затвердження сприятливого для США

режиму. Вашингтон, очевидно, бачив пряму загрозу своїм інтересам у тому, що ця в недавньому минулому бідна напівзалежна країна почала у 1980-х рр. перетворюватися на гіганта.

Інші ж вчені П. Т. Подлесний [17] і М. Л. Титаренко [20] простежили внутрішньополітичні дискусії в американському політикумі і визначили, що упродовж 1950-х років республіканці продовжували звинувачувати демократів у «програші Китаю». Балотуючись на посаду віцепрезидента у 1952 р., Річард Ніксон зазначив: «Китай би не став комуністичним, якби адміністрація Трумена мала твердість характеру». Одними з головних винуватців трагедії, на думку республіканців, були американські військові дипломати (Дж. Сьорвіс, Д. Петон Девіс та ін.), які у 1940-х роках рекомендували Вашингтону підтримувати діалог з китайськими комуністами. Натомість представники демократичної й республіканської партій, які брали участь у дебатах стосовно «китайської політики» у 1950-х рр., радикально розходилися в поглядах стосовно одного – який обсяг американської допомоги Чан Кайші мав отримати у 1940-х рр. Проте вони дійшли згоди з більш фундаментальної проблеми: жодна партія не рекомендувала покращувати відносини з КНР.

Офіційні контакти з материковим Китаєм з жовтня 1949 р. практично повністю були заморожені. У 1950-60-х роках єдиними офіційними контактами між Сполученими Штатами та комуністичним Китаєм були так звані «Варшавські переговори»: контакти між послами двох країн, які розпочались у Женеві в 1955 р. й були продовжені в Польщі з 1958 р. Вони були секретними за двосторонньою згодою. Згадані переговори офіційно були перервані у 1970 р. китайською стороною на знак протесту проти вторгнення американців до Камбоджі.

Ліберальні кола вже наприкінці 1950-х років почали наголошувати на можливості відновлення контактів з комуністичним Китаєм. Ліберали підкреслювали важливість для США налагодження двосторонніх зв'язків у галузі торгівлі, науки й техніки з четвертою частиною населення планети. На цьому етапі суспільно-політичної дискусії США, інтереси в двосторонніх зв'язках видавалися за один з основних стимулів до зміни офіційної позиції щодо КНР.

Окремим аспектом у А. Д. Богатурова [4] стало дослідження з приводу суспільно-політичної дискусії стосовно відносин з КНР, який вказав, що особливе значення у ній мала позиція президента Дж. Кеннеді. Дж. Кеннеді зазначав, що відносини між США та материковим Китаєм мають «нераціональний» характер, наголошуючи, що «зовнішньополітична користь від вступу Китаю до ООН буде значно переважати шкоду від галасу, який підійметься вдома». Персонально Дж. Кеннеді схвально ставився до ідеї прийняття КНР до ООН. Однак його попередник Д. Ейзенхауер приватно попереджав Дж. Кеннеді, що він повернеться до

політики, якщо існуватиме загроза вступу КНР до ООН, й буде перешкоджати визнанню комуністичного Китаю всіма доступними йому засобами.

Л. Г. Арешидзе [1] зазначила, що події другої половини 1960-х років (зростаюча ворожість китайського керівництва до Радянського Союзу, війна у В'єтнамі, зростання впливу антиімлітаристських рухів у США тощо) призвели до перерозподілу сил на користь прихильників налагодження обмежених контактів із комуністичним Китаєм.

Ліберальні політичні угруповання все частіше наголошували, що антирадянський зовнішньополітичний курс став довготривалим компонентом зовнішньої політики КНР. Користуючись цим, вони наполягали на перегляді офіційного підходу Сполучених Штатів до КНР. Надто висока ціна В'єтнаму змусила значну частину тогочасної політичної еліти США замислитись над необхідністю нормалізації відносин та взаємодії з комуністичним Китаєм, з метою добитися припинення чи хоча б обмеження китайської допомоги Північному В'єтнаму, а в перспективі – отримати допомогу КНР у залагодженні конфлікту.

Ліберальні політичні кола в 1966-1967 рр. висунули нову формулу побудови політики США щодо КНР: рухатися шляхом покращення двосторонніх відносин з комуністичним Китаєм, виключивши елементи ізоляції з офіційної концепції «стримування та ізоляції» цієї країни.

Радянсько-китайський розкол, ставши найочевиднішим показником внутрішньої кризи комуністичного блоку, продемонстрував утвердження КНР як незалежної регіональної сили, яка позбавила СРСР можливості грати провідну роль в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

Б. Н. Занегін [10] зазначає, що високий рівень самодостатності, сильне політичне керівництво і прийняття населенням мобілізаційна модель поведінки, дозволили Китаю в 1960-х рр. не лише залишатися міцною та стійкою у внутрішньополітичному відношенні державою, але і поширювати свій вплив у регіоні у вражаючих, зважаючи на обмеженість його ресурсів, масштабах. Залучення Китаю до глобальної геополітичної гри, яка охоплювала більшу частину євразійського материка, не могла не зачепити інтересів США, які, як і раніше, прагнули зміцнити свою провідну роль у світовій політиці. З цієї метою наприкінці 1960-х рр. Вашингтон зробив безпрецедентний крок у своїй зовнішньополітичній стратегії – пішов на зближення з комуністичним Китаєм. Найбільші зусилля з перебудови двосторонніх американо-китайських відносин були зроблені республіканською адміністрацією Р. Ніксона, яка прийшла до влади в січні 1969 р. Ці кроки були пов'язані з розробкою та реалізацією американської концепції міжнародної розрядки. Однією з необхідних умов її здійснення була нормалізація, а згодом і встановлення дипломатичних відносин між США та КНР.

Політика співпраці з Китаєм для вашингтонських стратегів (Р. Ніксона та виконавця «відкриття» Китаю Г. Кіссінджера) виходила з поєднання різних глобальних і регіональних розрахунків. У регіональному відношенні «наведення мостів» з Китаєм розглядалось республіканською адміністрацією перш за все в контексті розв'язання конфлікту у В'єтнамі, який дедалі більше набував характеру головної внутрішньополітичної проблеми США і ставав значною перешкодою на шляху до міжнародної розрядки. Крім того, вже на початку 1970-х рр. було сформовано й низку інших військово-стратегічних завдань, які Вашингтон прагнув розв'язати за рахунок зближення з КНР. Найважливіші серед них були такими:

– встановлення стійкого балансу в трикутнику найбільш впливових світових держав – США-СРСР-КНР;

– провокуючи продовження протистояння між СРСР та КНР, добитися послаблення радянського тиску на НАТО в Європі;

– заохочувати антирадянські маневри Пекіна в Азії, протидіяти за допомогою КНР зростанню там радянського впливу, зняти заперечення КНР проти американської військової присутності в зоні Тихого океану і в цілому зменшити напруженість в американсько-китайських відносинах у регіоні.

Але О. В. Шевчук [23] вважає, що американсько-китайське зближення відбувалось поступово. Під час перебування команди США в Японії на чемпіонаті світу з пінг-понгу 6 квітня 1971 р., американські спортсмени отримали запрошення відвідати КНР. З перших років існування КНР спорт відіграв важливу роль у міжнародних відносинах. 12 квітня 1971 р. команда в супроводі журналістів стала першою американською спортивною делегацією, що відвідала Пекін з 1949 року.

Захід проходив за підтримки Національного комітету американсько-китайських відносин. Безпосередньо перед візитом команди з пінг-понгу, 11 американців стримали дозвіл відвідати КНР протягом одного тижня. Ці знакові події знаменували потепління американсько-китайських відносин й свідчили про бажання комуністичного Китаю вести повноцінний політичний діалог зі Сполученими Штатами. У своєму посланні до Конгресу про становище в країні в лютому 1971 р., Р. Ніксон говорив про необхідність розпочати діалог з КНР. Він закликав прийняти КНР до Організації Об'єднаних Націй – не приносячи в жертву Китайській Республіці на Тайвані. До цього американське визнання й підтримка режиму Чан Кайші були головною перешкодою для відновлення відносин між Китаєм Мао й Сполученими Штатами.

І Мао Цзедун і Чан Кайші наполягали на тому, що може існувати лише один Китай і жоден не погоджувався на зусилля Вашингтона мати два – один на материк (КНР) й один на Тайвані (Китайська республіка). Однак у 1971 році Р. Ніксон і Мао Цзедун прагнули використати

один одного й погодилися на компромісну формулу «один Китай, але не тепер». Фактично, враховуючи те, як Р. Ніксон і його радник з питань національної безпеки Г. Кіссінджер оцінювали стратегічну цінність покращення відносин з Пекіном, вони були готові йти назустріч Мао.

У лютому 1972 р. тодішній президент США відвідав КНР, де зустрівся з лідером країни Мао Цзедунем та керівником Держради КНР Чжоу Еньлаєм. З китайсько-американського спільного комюніке (Шанхайське комюніке), яке було укладене після закінчення тижневого саміту Р. Ніксона в КНР, стало зрозумілим, що спільний опір Радянському Союзу був тією обставиною, яка звела разом ці дві країни. Їхня опозиція «гегемонії» в Азії й на Тихому океані була ледве завуальованим вираженням бажання зменшити вплив Москви в регіоні. З іншого боку, Тайвань залишався основною перешкодою для регулярних дипломатичних відносин і «остаточної нормалізації». Американці визнали позицію КНР щодо того, що Тайвань є невід'ємною частиною Китаю, але знову заявили про свою зацікавленість у мирному врегулюванні проблеми. Американський президент відреагував на китайські вимоги про виведення американських військ з Тайваню, ухваливши від імені Сполучених Штатів зобов'язання остаточно вивести війська, обіцяючи зробити це поступово, в міру того, як напруженість у регіоні буде зменшуватися.

С. О. Шергін [24] вказує на те, що в цілому, доцільність зусиль адміністрації США створити в довгостроковій перспективі достатньо розвинуту систему двосторонніх відносин з КНР, яка б надала політичному курсу Вашингтона значні можливості для додаткового стратегічного маневрування на міжнародній арені, не ставилась під сумнів. У центрі дискусії були такі проблеми: загальна роль «китайського фактору» в американській стратегії, темпи нормалізації й відповідно розвитку двосторонніх зв'язків та їх обґрунтування.

На кінець 1970-х – початок 1980-х, коли нормалізація двосторонніх відносин вже перестала бути предметом обговорення в американському суспільстві, А. В. Дашкевич [8] виділив три основні концепції відносно розвитку китайсько-американських відносин:

1) концепція всебічної розширеної економічної й технічної допомоги КНР, включаючи передачу військової технології, при одночасному скороченні двосторонніх зв'язків з СРСР;

2) концепція «дистанційних зв'язків», яка передбачала збереження деякої обережності стосовно Пекіна й відкидала всебічне поглиблення економічних й науково-технічних зв'язків з КНР. Одночасно прихильники даної концепції припускали можливість надання військово-технічної допомоги КНР у разі загострення американсько-радянських відносин;

3) концепція універсального розвитку економічного й науково-технічного співробітництва з

соціалістичними країнами, яка передбачала паралельне покращення відносин з СРСР та КНР. Першої концепції дотримувались найбільш антирадянські й відверто прокитайські угруповання; другої – крайні консерватори й консерватори-центристи; третьої – ліберали.

До кінця 1970-х рр. між прихильниками цих трьох концепцій у правлячих колах США зберігалась рівновага, що й призвело до орієнтації в цілому політики США на розрядку міжнародної напруженості. В той же час з середини 1970-х рр. поступово визначилась тенденція до зростання впливу груп, які виступали проти політики розрядки з СРСР й відповідно – за блокування в тому чи іншому вигляді з Пекіном. Таким чином, стислий екскурс в історію формування американських настанов щодо КНР дозволяє зробити висновок, що найістотнішими ознаками цього процесу було прагнення підпорядкувати «китайську політику» на кожному історичному етапі глобальним інтересам США, а, з іншого боку, використати Китай у «міжфракційній» боротьбі в середовищі політикоформуючої еліти.

Особливостям політики США в Азійсько-Тихоокеанському регіоні присвячена монографія одного з провідних російських американістів А. Д. Богатурова [3]. У ній автор розглядає історію міжнародних відносин у Східній Азії, починаючи із закінчення Другої світової війни і закінчуючи серединою 1990-х рр., аналізує відносини країн АТР і на цій підставі підкреслює, що АТР – єдиний регіон у світі, де домінує економічний тип міжнародних відносин і регіональної безпеки. У цілому роботи А. Д. Богатурова є важливими і в методичному відношенні, оскільки дозволяють на основі новітніх досліджень більш точно

встановити зміст таких ключових понять, як стабільність, статус-кво, баланс сил.

Однією з фундаментальних робіт, у якій аналізується проблематика американо-китайських відносин, є монографія Ю. М. Галеновича [6], де детально розглядається взаємодія країн у трикутнику США-КНР-СРСР, розглядаючи переважно першу ланку.

Говорячи про відносини США і КНР, Ю. М. Галенович підкреслює, що обидві країни вкрай зацікавлені у взаємному співробітництві, незважаючи на наявність розбіжностей і суттєвого конфліктного потенціалу, витоками якого є взаємне несприйняття американського і китайського суспільств.

Разом з тим, у дослідженнях російських експертів-міжнародників А. І. Уткіна [7], Л. Г. Арешидзе [1] підкреслюється наявність у відносинах двох країн суттєвого політичного, економічного, військово-стратегічного конфліктного потенціалу. Слід також згадати збірки статей, виданих у РФ, у яких розглядаються американо-китайські відносини в контексті міжнародних і міжрегіональних взаємодій в Східній Азії.

Отже, значна частина сучасної російської і української наукової літератури присвячена в цілому проблемам Азійсько-Тихоокеанського регіону або окремим аспектам зовнішньої політики США щодо КНР. У цих роботах міститься багато фактичного матеріалу, і досить фрагментарним є порівняльне дослідження чинників, що формують зовнішньополітичну стратегію США стосовно Китаю, та визначення спільних орієнтирів та відмінностей зовнішніх інтересів Вашингтону та Пекіну, як загалом у системі регіональних взаємодій, так і на глобальному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арешидзе Л. Г. Международные отношения в Восточной Азии. Угрозы и надежды / Л. Г. Арешидзе. – М. : Международные отношения, 2007. – 296 с.
2. Бажанов Е. П. Актуальные проблемы международных отношений. Избранные труды: в 3 т. / Е. П. Бажанов. – М. : Научная книга, 2001-2002. – Т. 2. – 2002. – 479 с.
3. Богатуров А. Д. Современные теории стабильности и международные отношения России в Восточной Азии в 1970-90-е гг. / А. Д. Богатуров. – М. : Московский общественный научный фонд, 1996. – 264 с.
4. Богатуров А. Д. Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после второй мировой войны (1945-1995) / А. Д. Богатуров / Институт США и Канады РАН. – М. : Конвент. – МОНФ, 1997. – 352 с.
5. Северо-Восточная и Центральная Азия: динамика международных и межрегиональных взаимодействий / Под ред. А. Д. Воскресенского. – М. : Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 472 с.
6. Галенович Ю. М. Россия – Китай – Америка: От соперничества к гармонии интересов? / Ю. М. Галенович. – М. : Русская панорама, 2006. – 573 с.
7. Россия и США после «холодной войны» / Ю. П. Давыдов, В. А. Кременюк, А. И. Уткин и др.; РАН; Институт Соединенных Штатов Америки и Канады. – М. : Наука, 1999. – 143 с.
8. Дашкевич А. В. На роздоріжжі: виклики сучасності і парадокси зовнішньої політики США / А. В. Дашкевич. – К. : Наукова думка, 1996. – 151 с.
9. Дудко І. Д. Національні інтереси США у постбілярному світі / І. Д. Дудко. – К. : КНЕУ, 2003. – 208 с.
10. Занегин Б. Н. Китайская революция на геополитических весах / Б. Н. Занегин // США – Канада: экономика, политика, культура. – 2000. – № 1. – С. 64–72.
11. Занегин Б. Н. США и Китай: конфликтный потенциал / Б. Н. Занегин // США – Канада: экономика, политика, культура / Б. Н. Занегин. – 1999. – № 3-4. – С. 16–25.
12. Каганец О. Тибет і Китай: півстоліття протистояння / О. Каганец // Газета «День». – № 40. – 2009. – 11 березня.
13. Китай в мировой и региональной политике: история и современность / Рос. акад. наук; Ин-т Дал. Востока. – М. : РАН, Институт Дальнего Востока, 2005. – 202 с.
14. Коваль О. «Тибетське питання»: деякі історичні та політологічні аспекти проблеми [Електронний ресурс] / О. Коваль, П. Ленський // Зовнішні справи. – 2008. – № 7. Режим доступу : www.uaforeignaffairs.com/article.htmlid179.
15. Внешняя политика и дипломатия стран Азиатско-Тихоокеанского региона / Под ред. В. Л. Ли; Дипломатическая академия

- МИД РФ. – М. : Научная книга, 1998. – 278 с.
16. Мороз М. В. Тибето-китайские противоречия и проблема независимости Тибета [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.fah.org/articles/tibetanproblem.html.
 17. Политика США в меняющемся мире / Отв. ред. П. Т. Подлесный; Ин-т США и Канады. – М. : Наука, 2004. – 333 с.
 18. Пронь С. В. США та громадська війна в Китаї 1946-1949 рр. / С. В. Пронь // Наукові праці МДГУ імені Петра Могили. – Т. 104. – Випуск 91. – С. 149–152.
 19. Румянцев Е. Н. Острые проблемы китайской политики / Е. Н. Румянцев. – М. : Русина-пресс, 2003. – 158 с.
 20. Титаренко М. Л. Китай: цивилизация и реформы / М. Л. Титаренко. – М. : Республика, 1999. – 237 с.
 21. Титаренко М. Л. Россия и Восточная Азия. Вопросы международных и межцивилизационных отношений / М. Л. Титаренко. – М. : ООО «Фабула»; Кучково поле, 1994. – 318 с.
 22. Травин Р. Тибетская проблема в 1961-1978 гг. сквозь призму традиционных ежегодных заявлений Далай-ламы XIV от 10 марта [Электронный ресурс] / Р. Травин. – Режим доступа : // www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Arvi/2008_11/Travin_R.pdf.
 23. Шевчук О. В. Китай між США та Росією: геостратегічні відносини / О. В. Шевчук. – Миколаїв : Тов. Фірма «Ліон», 2008. – 448 с.
 24. Шергін С. О. Азіатсько-Тихоокеанський регіон: історія і сучасність / С. О. Шергін. – К. : Вища школа, 1993. – 91 с.

Рецензенти: д.і.н., проф. О. В. Крапівін (Донецький національний університет);
д.і.н., проф. С. В. Пронь (Чорноморський державний університет ім. Петра Могили).

© Іванов О. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 09.06.2014 р.